תלמוד מהו? — התלמוד וחיי האומה

התלמוד וחיי האומה

1. בעבור העם היהודי לא היה התנ"ך מעולם מסמך היסטורי השייך לעבר. העם ראה בו תמיד ספר נצחי, מעל לזמן, המכיל את ה"תורות" הנצחיות. היהודי קרא בספר התורה בשני היבטים: כספר וכתורה, דהיינו הקורא חיפש תשובה לשתי שאלות. ראשית כל לשאלה: מה המשמעות המילולית של הספר, של הטקסט? ושנית: מה מבקשת ההוראה, מה היא דורשת מן האדם? היהודי אינו מסתפק בהבנת הטקסט בלבד. להיפך, מעל לכל הוא רוצה להבין את ההשלכות של התורות על חייו. זהו האופי המיוחד של הקריאה היהודית בתורה, ומכאן גם עצם מהותו של התלמוד. צורתה הכפולה של השאלה שאיתה ניגש היהודי אל המקרא, היא עצמה כבר תלמוד, בדיוק כשם שהתשובה הבאה כמענה לשאלה כפולת הפנים מהווה את החלק המקיף ביותר של התלמוד. התלמוד מבהיר את הכתוב וגם מראה כיצד התורה מיושמת בחיי היום־יום.

א. דרישת הקדם לקיום התורות היא הבנת הכתוב; בלא להבין את הטקסט אי אפשר לתפוס את כוונת התורה. בשל כך קיים שביל המוליך מהמילה הכתובה אל הדיבור ומהאמירה אל החוקים, מ"ספר" אל "תורה". זהו שביל של הסבר בלשני או – בשפת המסורת – "דרך הפשט", ההסבר הפשוט. ההולך בדרך זו עד סופה ההגיוני, מי שנוסף על הבנת הכתוב גם שומע את הדיבור הקורא לאדם וקושר אותו, ודרך פירוש הכתוב ממשיך לתורות הדורשות ביצוען בחיים – אדם זה יבין עד מהרה שחייב להיות דבר־מה מעבר לפירוש הפשוט, הסבר נוסף בעל משקל שווה שיש להכירו. לתובנה המושגת באמצעות ה"פשט" יש תפקיד חיוני בעם; התורות חודרות אל מציאות קיומו של העם כחלק אינטגרלי מהחוק, כנורמה מחייבת של חיי החברה והציבור היהודיים וכתמצית התרבות היהודית. בדרך זו נהיות התורות לרוח חיה ולכוח אינטלקטואלי, דרכן מתגלות התורות כגוף מאוחד היכול לחזור על עקבותיו עד לדיבור המקראי "ולפרש" את הקטע המסוים על בסיס התוכן ההגיוני והממשי של השלמות החיה.

נוסף על ההסבר הבלשני המעביר את הקורא מהתורה שבכתב אל הוראת התלמוד, קיים גם הסבר "מדרשי" המוביל את האדם המיישם את התורה על פי ההוראות למעשה בחזרה אל המילה הכתובה. משמעות ה"דרש" שווה לזו של ה"פשט". הפשט מבאר את המשמעות הסמנטית של המילה, בעוד שה"דרש" מאיר את התובנה האינטלקטואלית העמוקה. לדוגמה, בין חוקים בדבר תשלום נזיקין, בדיון במקרה המסוים של שור שנגח אדם וגרם למותו, קובעת התורה: "השור יסקל, וגם בעליו יומת" (שמות כ"א, כ"ט). כשההסבר הבלשני מסיים את משימת ביאור המילים, הוא סיים את החלק הראשון של תפקידו. עתה הוא יכול לגשת לתרגום המשפט לפי משמעותו הסמנטית. ואולם התובנות העמוקות יותר, שתפקידן להגדיר את הוראת החוק כנוהג, אינן יכולות להיענות על ידי התרגום המילולי, כיוון שמרוח הלימוד, הנגזרת מפסקאות אחרות אין־ספור במקרא ולכן מהפכו הלכה למעשה, יוצא ש"על רציחתו אתה הורגו ואי אתה (= אינך) הורגו על רציחת שורו" (סנהדרין ט"ו:). לכן יישום הפסקה "וגם בעליו יומת" מתורגמת כתשלום כופר בעד הנזק שנגרם. רוח התורה מקבילה את העונש לפיצויים בלבד, ואכן במקרה דנן נגמר המשפט בערך הכספי של הנזק. מה שהוסק מהכתוב המקראי בשיטת הדרש נקרא "מדרש".

אין זה המקום להציג את ההבדל הבסיסי שבין ההסבר הבלשני לבין ההסבר המדרשי, אולם יש לשים לב לשתי נקודות מרכזיות בעניין זה: הראשונה – הסתירות והשנייה – הקטעים המיותרים, המילים והאותיות המיותרות וכו'. באמצעות הסבר בלשני־מדעי לא ניתן לפתור סתירות – אפשר רק לציין את הימצאותן. מאידך, ההסבר המדרשי חייב לפתור אותן, היות וסתירות אינן קבילות מצד הוראת ההלכה למעשה בחיים, אף על פי שהן יכולות להופיע בטקסט. תורת החיים, שהיא נקודת הזינוק של המדרש, דורשת את פתרון הסתירות הנובעות מהמשמעות הסמנטית. גם כאן תהליך זה מתקדם על פי הכלל המדרשי: המשמעות המילולית מתפרשת דרך המשמעות הרוחנית (בדבר עקרון ההיגיון המופעל על מנת לפשר בין סתירות בטקסט, ראה סעיף 2.2 להלן).

גישה דומה מאומצת כאשר המובן הפשוט מראה שקטע מסוים מיותר לכאורה. לדוגמה, ייתכן כי מדובר בציווי כלשהו שכבר הוסק בקטע אחר או בתיבות ובאותיות המיותרות מסיבות לשוניות וכדומה. ההסבר הבלשני אינו מסוגל לעסוק בקטעים כאלה: הוא יכול רק לתאר אותם או למחוק אותם לגמרי, במקרה של אומץ רב ושל חוסר מצפון. המדרש חייב לפרש אותם כי התורות חייבות להיראות שלמות, אחידות, שהכול בהן הכרחי ומוסבר, ושעליהן "אין להוסיף ואין לגרוע". התורות לא יכולות לכלול דבר מיותר; מה ששייך לתכני התורה שייך להם מתוך הכרח. היות ועל פי הנחת היסוד התלמודית, מקורו של טקסט התורה הוא מפי הגבורה בדיוק כמו התורות עצמן, הוא בהכרח מושלם בדיוק כמוהן. הטקסט חייב להתאים להוראות, באחידות גמורה. צריך שניתן יהיה להפוך כל מילה וכל אות בחזרה לתורות. מכאן שאלת הדרש המצויה: "מאי קמשמע לן?" (מה משתמע לנו מכאן?). על הכתוב להכיל כמה שפחות חומר מיותר, כמו בתורות עצמן. דבר הנראה מיותר על פי הפירוש הסמנטי חייב להתפרש על יסוד המשמעות האינטלקטואלית של מערכת התורה כולה.

הפירוש המדרשי הוא תוצאה של התורות החיות. תחילתו בדחף לפרש – דחף אשר נעשה לכאורה להלכה על פי הדרש או הסברא (הסברה), מכיוון שהאפשרות לפירוש הניתנת בטקסט איננה מטופלת באופן שרירותי. תמיד הפירוש נובע בהכרח מתוך המציאות החיה של התורות. הצורך לכך יוכח הגיונית (ר' סעיף II.1-2 להלן). ואולם גם כאשר אין זה המצב, כאשר המדרש אינו משתמש בשיטתו על פי היגיון חיוני המתקבל על הדעת, כמו שקורה לעיתים, גם אז רואים בו את האבולוציה האורגנית של התורות. במדרש קיים תמיד הצורך האורגני, ומסיבה זאת הוא בפשטות האמת של התורות החיות.

הפשט הוא פירוש המקרא כתשובה לשאלות על משמעות הכתוב בטקסט. הדרש (כלומר המדרש) גם הוא פירוש – מנקודת המבט של השאלה האחרת על אודות המשמעות המחייבת של התורות ועל כוונתן. היות והתלמוד שואל את שתי השאלות האלו בו־זמנית, משקלם של הפשט והמדרש שווה בהסבר התלמודי.

ב. הפרשנות התלמודית מהווה הכנה לנושא המעשי של התורה שבעל־פה: יישום התורה שבכתב בחיי היומיום.

בתור תקן ההתנהגות או הנורמה בעבור היהודי הפרטי התורות הן חוק, וכמו כל ספר חוקים, כך גם המקרא מכיל את תקנות היסוד בלבד, בצורה מצומצמת ביותר. ואולם ברגע שמתעורר מקרה או ערכאה בחיי הפרט, הניסוח בספר החוקים אינו מספק ויש לפרש את החוק באמצעות "תקנות יישום". תקן הביצוע כפי שהוא מופיע בכתובים מלווה תמיד גם בהודעה על היישום, הלכה למעשה. אכן כמו בכל ספר חוקים אחר, גם לחוקי המשפט של התורה שבכתב נחוץ נספח המעביר את הידע החיוני להפעלה המעשית. מכאן הצורך בתורה שבעל־פה, שהיא בעצם המתודיקה ליישום ולקיום של התורה שבכתב (ר' סעיף I לעיל).

כבד את אביך ואת אמך, "שמור את השבת", "לא תחמוד" – כל המצוות הללו מנוסחות באופן ברור ותמציתי, אך ללא הסבר מפורט של הרעיונות שמאחוריהן הן אינן מסוגלות לשמש עיקרון מנחה של התנהגות אנוש בניסיון המעשי של החיים. כבר בקריאת הפסוקים מתעוררות שאלות אין־ספור. עד לאן מגיע החיוב של כיבוד הורים? מה אם לאב ולאם לא מגיע כל כבוד בשל אורח חייהם? איך שומרים שבת? היכן הגבולות בין חשק, חמידה וקנאה? מתי לחמוד הוא חטא? וכיוצא בזה. אפילו חוקים ברורים וחד־משמעיים כמו עשרת הדיברות אינם ניתנים ליישום בלי "הוראות הפעלה". מטרת התורה שבעל־פה היא לבחון את צורות ההפעלה והקיום של החוק. פרקים שלמים בתלמוד וכרכים ("מסכתות") שלמים מוקדשים לעתים לתקנות היישום של מילים תמציתיות אחדות הכתובות בתורה. התלמוד מראה איך מיושמת התורה ב"מקרה הפרטי".

ובכן, כל עוד צפה המחוקק מראש את המקרים הללו, יישום החוק הוא דבר פשוט למדי ומובן מאליו. בדרך כלל הוא מושתת במקרים אלו על הוראה ישירה או על מסורת, העתיקה ביסודה כמו החוק עצמו, משום שהוראות היישום ותיקים גם כן כמו החקיקה המקורית. יישום החוק נעשה לבעיה כאשר מופיעים בחיי העם "מקרים חדשים", אשר המחוקק לא צפה אותם מראש בפירוש. החיים משתנים ומתפתחים, אך חוק התורות הוא נצחי. התורות הנצחיות חייבות לעצב גם את החיים המשתנים. החוק בעל התוקף הנצחי צריך לפסוק גם ב"מקרים החדשים", אך כיצד זה אפשרי? שאלה זאת איננה בעיה מיוחדת לתורה שבעל־פה בלבד, אלא בעיה כללית בפילוסופיית המשפט, משום שכל מערכת חוקים מאריכה ימים מעבר לנסיבות החיים שהיוו את המצב ואת הנסיבות שפיתחו אותה. אין מחוקק היכול לנבא את שפע ה"מקרים" שיתעוררו בפועל. למרות זאת, ניתן לשפוט גם במקרים חדשים על פי החוק הישן. כמובן לא לפי הכוונה הסובייקטיבית של המחוקק, שכבר איננו כאן על מנת לשאול אותו, אלא לפי המשמעות האובייקטיבית של הגיון החוק, הנוכח תמיד. בדיוק כך מתקדם גם התלמוד. בעזרת שיטות פירוש והיגיון מדויקות, אפשר להסיק את כוונת התורה גם במקרים שהמחוקק לא יכול היה לצפות בעצמו. או אז יישום ההלכה איננו עוד קיום ישיר של החוק אלא פריסה יצירתית של הרוח האינהרנטית שבתורות. בתהליך זה מתבהרת בראש ובראשונה התכונה היצירתית של שיטת הפירוש של המדרש, המחפשת תמיד את המשמעות ההגיונית של הכתוב. אין להעלות על הדעת את יישום התורה באין־ספור "המקרים החדשים", המתעוררים בחיים המשתנים תמיד, ללא פירוש התורה, כלומר המדרש.

השאלות שהחיים שואלים ב"מקרים" אלה חייבות לבוא על פתרונן. התורות חייבות לענות. בדו־שיח שבין החיים והתורה שבכתב נפרסת התורה שבעל־פה, התלמוד. התורה מצווה "עשה!" – החיים שואלים "איך לעשות?" – והתלמוד עונה "כך!" התלמוד עתיק כמו ה"עשה" של המצווה, אך חדש כמו השאלה העכשווית; הוא נצחי בדיוק כשם שהמצוות והחיים נצחיים. התלמוד הוא הגשר שעליו פוסעות המצוות אל עבר החיים. התורה שבכתב ללא התלמוד היא כנשמה המנותקת מהגוף – נצחית, אבל אינה מהעולם הזה. הודות לתלמוד, התורה "לא בשמיים היא".

מאחר שניתן לראות את יישום החוק וביצועו כפירוש מבחינת קיומו, התלמוד הוא פירוש של המקרא במובן הרחב ביותר של המילה; פירוש אשר נכתב על ידי עם ישראל במהלך כל תקופותיה של ההיסטוריה היהודית.